

Нада М. Секулић

Филозофски факултет Универзитета у Београду
nsekulic@f.bg.ac.rs

Клара Имервар и време сумрака пацифизма

Текст се бави значајем живота Кларе Имервар као симбола за разумевање застрашујућих домета употребе хемијског оружја у I светском рату. Употребом овог оружја, започела је убрзана трка у наоружању као део основне стратегије модерног ратовања и стварања „тријумвирата“ између економије, рата и капитализма, која се наставља све до данас са катастрофалним последицама и ширењем ратних и еколошких жаришта широм света. Клара Имервар симболише незаменљивост хуманости као фактора процене било ког великог историјског чина и значаја неког изума или напретка. Текст се такође бави утицајем рата на остварење еманципације жена на почетку XX века.

Кључне речи: Клара Имервар, хемијско оружје, трка у наоружању, еманципација жена

Clara Immerwahr and the Time of the Twilight of Pacifism

The text deals with the significance of the life of Clara Immerwahr as a symbol in understanding the devastating impact of the use of chemical weapons in World War I. With the use of these weapons, an accelerated arms race began as part of the basic strategy of modern warfare and the creation of a “triumvirate” between economy, war and capitalism, which continues to this day with catastrophic consequences and the spread of war and environmental hotspots around the world. Clara Immerwahr symbolizes the irreplaceability of humanity as a factor in the appreciation of any great historical act and the significance of any invention or progress. The text also addresses the impact of war on women's emancipation at the beginning of the 20th century.

Key words: Clara Immerwahr, chemical weapons, arms race, women emancipation

Немачки хемичар Фриц Хабер (Fritz Haber) налазио се 22. априла 1915. године код фламманског градића Ипра, на првим линијама фронта, како би надгледао извлачење и укопавање готово 6000 великих и малих цилиндара са хлорином уперених ка непријатељским савезничким линијама. У току поподнева, после вишечасовног чекања да ветар промени смер у повољном правцу, сифони су одврнути и из њих је прокуљао загушљив сиво-зелени дим, прекривши убрзо ровове непријатеља из којих су почели да излећу војници борећи се за дах, откопчавајући униформе и кошуље, пљујући крв, вапећи за водом, трчећи безглаво у свим смеровима. Неки од њих би одмах пали на земљу и умрли, неки су се у агонији гушили док им је отров разједао тело.

Само у том једном нападу, на линији од око 6.5 км фронта, убијено је око 5000 војника, док је 10000–16000 повређено, међу којима ће неки остати трајно онеспособљени. Хемијски отрови (попут сузавца) и пре тога су били коришћени, како у I светском рату, тако и у ратовима пре тога, али не за масовно уништење и не са таквим успехом. Сами Немци су били изненађени и у први мах нису искористили предност коју су добили потпуним онеспособљавањем дугачке линије непријатељског фронта. Предност није могла бити одмах искоришћена и зато што у том моменту гас-маске још нису постојале (коришћене су само чарапе натопљене урином као неутрализатор отрова), те су и војници нападачке стране били изложени тровању. Отров је могао да буде погубан за све, али ефекти би били још разорнији да је немачка армија послушала првобитни Хаберов предлог и да је уместо хлорина користила још смртоноснији отров фозген (Dancocks 1988; Szöllösi-Janze 2017).

Фриц Хабер је био вероватно најзначајнији, али у суштини само један од научника који су са великом преданошћу и ентузијазмом добровољно своја научна знања и генијалност ставили у службу вођења Великог рата, сматрајући то изразом свог патриотизма и доприноса интересима отаџбине. Судбина је, међутим, хтела, да „отаџбина“ око 20 година касније у њему више не види нобеловца, немачког хероја I светског рата, већ само Јеврејина задуженог за прогон других Јевреја. Хабер је умро дубоко разочаран 1934. године, напустивши Немачку, не доживевши ипак на својој кожи најгоре погроме Јевреја у годинама које ће уследити и није сведочио каснијем страдању чланова своје породице у гасним коморама од отрова које је он сам изумео (Friedrich & James 2017).

Пре I светског рата ситуација је била сасвим другачија, и поред тога што су антисемитизам и расијализам и тада постојали (Todorov 1994). Хабера је лично Кајзер унапредио за заслуге у открићу вештачке синтезе амонијака, неопходног за производњу експлозива. У то време, британска војска је контролисала приступ природним налазиштима нитрата, онемогућавајући немачку страну да се снабде залихама муниције довољним за вођење рата. Овај изум, познат као Хабер-Бошов (Haber-Bosch) процес, омогућио је и стварање вештачког ђубрива, чиме је олакшана исхрана великог броја људи у XX веку. Поред овога, Хабер се бавио и испитивањем гасова и њиховог понашања под различитим условима, што је довело до изума три најпогубније групе отрова за масовно уништење у I светском рату – хлорина, фозгена и иперита (пликавца), као и јединог средства заштите против њих у рату – гас-маске. Поставши саветник за хемију у Министарству рата, Хабер се са огромним ентузијазмом и одлучношћу посветио хемијском наоружању, преуредивши свој Институт у целини за потребе вођења рата, занемаривши сва остала истраживања, као и сопствену породицу и лични живот (Friedrich & James 2017).

I светски рат представљао је велику синтезу рата, производње и науке. Читав низ великих открића тог времена директно је обликовао I светски рат – изум железнице, телефона, телеграфа и радио-комуникације, авиона,

цепелина, подморнице. Међутим, не само да су они искоришћени за потребе рата, већ је држава на систематски начин централизовала научни рад и производњу и повезала међусобно истраживачке институте, универзитете и индустријска постројења за потребе рата, потпуно их подређивши општој милитаризацији друштва и стварању „гарнизонске“ државе. Насупрот популарној слици (представљеној у многим холивудским филмовима), нацистички научници, као и немачки научници из I светског рата, нису били „луди“ научници – индивидуалци које је мобилизовала држава, милом или силом, већ су деловали у чврстим институционалним оквирима у којима је наука била интегрисани део државног и економско-профитног ратног система (Szöllozi-Janze 2017, 14), а сами научници су били активни учесници и иницијатори његовог обликовања. Хабер је у том систему био и научник и менаџер, али и стратег који је понудио решење за исцрпљујућу пат позицију у коју је запао I светски рат, познат као „рововски рат“. У километрима ровова војници су могли да бораве месецима без осетног напредовања било које стране, уз стварање огромних брисаних простора ничије земље, ограђене бодљикавим жицама (такође изум I светског рата), под митраљеском ватром. Таква позиција онемогућавала је маневарско ратовање (сем на мору), те су зарађене стране трком у наоружању настојале да добију стратешку предност и превазиђу пат позицију (Stevenson 1996).

Хаберов предлог да почне да се користи хлорин, гас тежи од ваздуха, који би напунио и затровао ровове и дуготрајно их онеспособио, продирући у земљу и нарушавајући целокупну рововску инфраструктуру која је омогућавала дуготрајни боравак у њима, представљао је стратешко решење којим је требало да се рат убрза. Иако то није стварно довело до убрзања рата, већ до убрзања трке у наоружању, то је дефинитивно допринело даљој трајној интензивној „сцијентификацији“ рата. Тимови научника на зарађеним странама радили су на отровима и противотровима, што је I светски рат преобразило у велики хемијски рат. Хаберов истраживачки тим функционисао је као индустријска лабораторија која вишеструко профитира на рату (сам Хабер се обогатио у I светском рату), сарађујући са Бајером (BAYER) и у другим немачким индустријским постројењима и фабрикама, док је само у његовом, Кајзер-Вилхелмовом Институту за физичку хемију и електрохемију радило преко 150 хемичара у координисаној индустрији рата (Friedrich & James 2017, 32–39).

Још је Енгелс, анализирајући војну индустрију и напредак у начину ратовања средином XIX века указао на тесну везу између унапређења технологије ратовања и профитне логике капитализма, сасвим погрешно проценивши да је рапидни развој технологије већ у то време доживео свој врхунац, имајући у виду разорност тог оружја, сматрајући да даље неће више бити трке у наоружању:

„Још је бојни брод Кримског рата био дрвени бојни брод са две или три палубе са 60 до 100 топова, који се још кретао помоћу једара... (док је) данашњи бојни брод оклопљени циновски пароброд... Политичка сила на мору, која се темељи на модерним

бојним бродовима нипошто није непосредна, него је управо настала посредством економске моћи, високог савршенства металургије, команде над вештим техничарима и над издашним угљенокопима. Модеран бојни брод није само производ, него уједно и узорак модерне крупне индустрије, он је пловна фабрика“ (Engels 1953, 18).

Спрега моћи, профита и знања у успону модерног капитализма директно је утицала и на промену научних идеја о човечанству и смеровима у којима се оно развија (Eksteins 1989). Према Хаберовом мишљењу, у том рату требало је да се деси природна селекција, опстанак најспособнијих, а требало је да га добију Немци управо због своје претпостављене интелектуалне надмоћи. Било је то време у коме је социјални дарвинизам сматран оптималним решењем за друштвене проблеме, а интелигенција и рацио независним и неупитним параметром свеукупног развоја човечанства.

Када се погледа уназад на то време, невероватно је у којој мери је хуманост, усред огромних открића, била изгурана из сваког од круцијалних аспеката планирања организације друштвеног и економског живота, као и развоја научног знања. Иако хемијско наоружање није ни касније заправо забрањено због тога што је „нехумано“, већ пре због тога што се показало неефикасним у условима убрзане трке у наоружању, и зато што је за последицу имало неселективне и несразмерно велике жртве без задобијања значајне предности неке од зараћених страна, тај степен експлицитне бешћутности науке, какав је постојао у току I и II светског рата, никад касније неће (јавно) бити поновљен, иако ће логика спреге капитализма и милитаризма¹ остати иста све до данас, уз рапидан развој војне технологије и још убојитијег оружја у размерама о којима Енгелс није могао ни да сања:

„Кад имамо топове којима се може погодити батаљон докле год га око разликује, и пушке које то исто постижу кад се гађа само један човек², и код којих пуњење одузима мање времена него нишањење, онда су сва даља усавршавања више или мање безначајна за ратовање на отвореном пољу. На тај начин ера развитка у овом правцу у суштини је завршена“ (Engles 1953, 6).

¹ Повезаност криза капитализма са избијањем ратова и оружаних сукоба није потребно доказивати, јер је историјски она вишеструко потврђена, а најегземплярније примере представљају управо I и II светски рат. У суштини, неодрживост монархијског система (сукоб великих, иначе орођених породица на челу европских држава), национализам, империјализам и милитаризам испољен као трка у наоружању, све већа издавања за рат и енормни пораст стајаће војске били су узроци I светског рата, као и сукоб империјалистичких интереса великих сила, при чему су се први сукоби и одиграли између британских, француских и немачких колонијалних трупа у Африци. Губитак живота на обе стране био је невероватан (Joll 1984; Hettmann 1997).

² Реч је још увек о првим пушкама острагушама, тј. пушкама са пуњењем са стражње стране, а које су представљале унапређење у односу на пушке „предњаче“ које су се пуниле спреда.

У то време (доба Француско-пруског рата), Енгелс је очекивао да ће ускоро доћи до победе социјалистичке револуције у највећим капиталистичким земљама.

На почетку I светског рата, хуманост и љубав су били протерани ван хоризонта научног мишљења и научне праксе. Опстала је само идеја љубави према држави и отаџбини. Фројд у свом тексту из тог времена наводи:

„Чак је и наука изгубила своју неострашћену непристрасност. Њени дубоко огорчени заговорници намеравају да је преузму као оружје у борби против непријатеља. Антрополог мора да прогласи свог противника инфериорним и дегенерираним, психијатар га мора дијагностиковати као ментално поремећеног. Рат у који нисмо желели да верујемо избио је и донео – разочарање. То је, ако не крвавији и разорнији од било којег претходног рата, што је резултат огромног развоја офанзивног и дефанзивног оружја, онда свакако бар тако окрутан, горак и немилосрдан рат као и сваки ранији рат. Он се поставља изнад свих ограничења која су дата у време мира, изнад тзв. права нација, не признаје права рањених и лекара, разлике између цивилног и војног становништва, нити право на приватно власништво. Руши све пред собом што му стоји на путу, као да никада неће бити ни будућности ни мира када се једном рат заврши. Раздире свако заједништво између зараћених страна и прети да остави горчину иза себе која ће учинити немогућим поновно успостављање тих веза још дуго времена“ (Freud 1918, 3).

Међутим, чак и у Фројдовој теорији, љубав и хуманост заправо немају значајну улогу у тумачењу психодинамике развоја појединца, интегритета и психичког здравља, а камоли друштвеног напретка, већ то постају сексуалност и несвесни пориви у вечитој борби између ероса и танатоса, цивилизације и смрти. У његовим размишљањима о рату, стално се понавља забринутост за десструктивну страну човека, уз наглашавање безусловне моћи најпримитивнијих нагона:

„Психолошка, или стриктно психоаналитичка истраживања доказују, да су најдубља својства човека садржана у нагонима елементарне врсте, сличним код свих људи, чији циљ је задовољавање примитивних потреба“ (Freud 1918, 17).

Женска еманципација и рат

Донекле је парадоксално што је тек индустрија рата тог времена отворила врата грађанских права женама, које су иначе безуспешно током 19. века покушавале да укину или бар умање друштвену сегрегацију и неједнакост жена, стекну право гласа, право на образовање и одговарајуће дипломе, имовину и професионални рад у секторима до тада забрањеним за њих, позивајући се веома често на хуману и неговатељску страну женског бића и доприносе које оне могу дати даљој хуманизацији друштва.

У крајњем исходу, нису пораст политичке културе и друштвене свести, нити хуманизација друштва довели до тога да на крају I светског рата чак 3 милиона жена ради у индустрији на различитим позицијама, већ је то учинила ратна машинерија. Неке од њих су имале претходно образовање, а неке не. Неке су своје образовање стекле током рата, попут Керолајн Хаслет (Caroline Haslett), предратне феминисткиње, која је од обичне службенице у фабрици бојлера напредовала током рата до позиције инжењера ангажованог у ратној индустрији. Хаслет је након рата, 1919. године, основала Женско инжењерско друштва за унапређење кућних електричних технологија у циљу еманципације жена – производњу машина за веш, машина за прање судова, усисивача (Fara 2018, 69). Неке од ових жена биле су образоване научнице, којима је тек рат омогућио да се активније баве науком. То не значи да је њихова позиција била заиста равноправна – управо супротно, биле су изложене сексизму и предрасудама, сексуалном узнемиравању и шегачењима, ускраћивању средстава неопходних за рад. Уз одсуство уважавања, стално су третиране као узурпатори и аутсајдери, којима је тек после рата било дозвољено да постану чланице струковних и научних удружења. У предратном периоду, дешавало се да мушкарци студенти организују демонстрације на улицама као одговор на покушаје жена да стекну звања и дипломе. У Великој Британији је управо због тога и била основана Британска федерација универзитетских жена, са циљем да помогне професионални и научни рад и напредовање жена на универзитету и долажење до фондова неопходних за истраживања (Fara 2018, 174). Жене попут Марије Кири (Marie Curie) биле су веома ретке у то време, имајући у виду потпуно нову област којом се она бавила. Већина научница би уласком у брак (а често су то били научници) престала да се бави научним радом. Марија Кири је редак случај, делом и због неупитне подршке коју је добијала од супруга за бављење научним радом. Научнице, уколико би и добиле прилику да се баве истраживањима (што најчешће и нису, већ су са одласком мушкараца на фронт добијале могућност да обављају наставничке послове нижег ранга на универзитету), бавиле су се „сигурним“ темама, као нпр. Марта Витли (Martha Whiteley) која је са истраживања барбитурата, током I светског рата прешла на истраживања фосфорних једињења за потребе израде нервних бојних отрова. Витли је, као и већина њених сарадница, радила волонтерски за државу у време рата. Гасове је тестирали на самој себи (Fara 2018, 178).

У току I светског рата, женама је дозвољено да замене мушкарце као предавачи, да пишу научне текстове, раде као саветнице експерткиње у ратној индустрији, спроводе инспекције у фабрикама, али им није било дозвољено да постану чланице угледних научних друштава. Угледни научници мушкарци противили су се томе, сматрајући да бављење науком лишава жене њихове женствености, њихове основне сврхе да буду мајке и неговатељице следећих покољења (Fara 2018). Сматрало се такође да жене немају интелигенцију која је потребна за научни рад. Карактеристично је мишљење једног научника, који је остао анониман, а које се могло чути још 1943. године:

„Морам признати да сам ја један од оних који сматрају да је искра креативности која постоји код мушкараца одсутна код

жена, иако оне могу обавити невероватан посао једном када је искра запаљена“ (Fara 2018, 180).

Рат је у пракси, пре него на нивоу мњења, изместио овакве визууре. Жене су током рата обављале најнеобичније послове у односу на традиционално разумевање женске природе – радиле су на криптографским пословима, усавшавању авиона, као инжењери, на научним открићима, бежичним технологијама, да би многе од њих на крају I светског рата добиле отказ уз надокнаду у висини једне седмичне плате. Иако су након рата поново изгуране са многих радних места, или можда управо због тога, а у циљу препознавања њиховог огромног удела у функционисању друштва током рата, жене су стекле право гласа (Fara 2018).

С обзиром да су многе радиле у сектору који је спадао у поверљиве послове класификоване као војне тајне, њихово учешће је потпуно заборављено и тек последњих година се откривају њихова имена. Само један, донедавно заборављени пример, јесте да су жене чиниле око трећину равноправних чланова британске криптоаналитичке групе, тзв. Собе 40, која је директно утицала на укључивање САД у I светски рат. Наиме, тек када је овај тим разбио немачку дипломатску шифру која је садржала понуду Мексику да уђе у савезништво са Немачком, САД је прекинула изолационистичку политику које се држала током првих година рата (Tuchman 2016). Међутим, трагичнија од саме ове маргинализације јесте чињеница да је тек милитаристичка политика легитимизовала борбу за женску еманципацију и омогућила доношење закона који су отворили врата женама у више сектора друштвеног живота.

Иако су на почетку 20. века идеје пацифизма представљале важан део политичког активизма, највише захваљујући настојањима да се усвоје одговарајуће међународне конвенције и олакша мировна арбитража у споровима међу државама, почетак I светског рата представљао је прави сумрак пацифизма.

То никако не значи да мировни покрет није постојао, већ да је ефикасно маргинализован и политички неутрализован. Мировни покрет у Европи почео је да се развија још од Наполеонових ратова, а непосредно пре I светског рата постојало је више видова пацифистичког деловања, од индивидуалног, који се састојао у одбијању вршења војне службе и у заступању личних уверења о неопходности успостављања мира, до потпуно организованог политичког и међународног деловања, као што је био годишњи Светски мировни конгрес, који се одржавао редовно од 1889. године. Постојао је такође и Европски мировни конгрес, које 1914. године окупљао око 190 мировних друштава. Многа од ових друштава престала су да постоје или су им укинута финансијска средства почетком I светског рата (Patterson 2014).

Са друге стране, пацифизам, као такав, није обухватао јединствена становништа нити је свака пацифистичка организација нужно била против сваког рата. Нпр. италијански мировни активисти су подржавали рат против Турске (Patterson 2014). Већина припадника мировних покрета потицала је из

средњих слојева и приклонили су се државном патриотизму као делу свог практичног политичког деловања у време I светског рата.

Отпор милитаризму је био посебно проблематичан у Немачкој. И образовни систем и војска пунили су главе младим Немцима представама о поносу и врлини сопствене нације окружене љубоморним и непријатељским народима који желе да им разоре Отаџбину (Patterson 2014). Са друге стране, с обзиром на свој геополитички положај, Немачка се осећала ускраћена у односу на друге империјалистичке силе у колонијалној подели света, које ни у ком погледу нису имале „праведније” циљеве у трци за колоније. Под милитаристичком управом, до краја 1916. године, у Немачкој је сузбијено деловање до тада значајних и веома активних пацифистичких удружења (Bund Neus Vaterland, Deutsche Friedensgesellschaft / DFG/), с тим што политика владе није била да затвара и кажњава чланове, већ им је било забрањено било какво издаваштво, као и политичко, било јавно или приватно деловање (Shand 1975).

У том периоду на глобалном плану готово све друштвене снаге уједињавале су се у припремама за рат, дајући предност националним интересима својих држава у односу на универзалне интересе. Моћне организације, попут Друге интернационале, распале су се због тога 1916. године, док се сифражетски покрет у Великој Британији поделио због тог питања. Синдикални и социјалистички покрети су се дуго противили рату, јер је то значило да ће радници убијати друге раднике у интересу капитализма. Међутим, када је рат избио, већина се окренула својим државама. Било је пуно превирања. На пример, крајем јула 1914. године, Социјалдемократска партија Немачке затражила је од свог чланства да се определи против рата, да би већ 4. августа гласала за ратне кредите, подржавши владу у њиховој стратегији финансирања рата. Слично томе, Француска социјалистичка партија и њихова унија ЦГТ (CGT), организовали су антиратне протесте на помолу рата, нарочито након атентата на пацифисту Жана Жореа (Jean Jaurès), али када је рат започео, залагали су се за идеју да социјалисти треба да подрже своје државе против немачке агресије и такође су гласали за ратне кредите у Француској (Trudell 1997). Социјалистичка партија Америке, Италијанска социјалистичка партија, Српска социјалдемократска партија и појединци, попут Карла Либкнехта (Karl Liebknecht), Розе Луксембург (Rosa Luxemburg) и њихових сабораца у Немачкој, нису подржали рат. Клара Цеткин (Clara Zetkin), лидерка међународног социјалистичког женског покрета у Немачкој, активно је настојала да жене у том страшном периоду допринесу миру: „Ако мушкарци убијају, жене морају да се боре за мир... Ако мушкарци ћуте, наша социјалистичка дужност је да подигнемо глас“ (Evans 1987, 133–137). Организовала је антиратни међународни скуп жена у Берну 1915. године.

Што се сифражетског покрета тиче, представнице радикалног сифражетског покрета, као што је покрет Емелин Панкхурст (Emmeline Pankhurst) (Women's Social and Political Union/WSPU) у Великој Британији, привремено су одустале од свог феминистичког активизма, како би допринеле

националном уједињење пред предстојећи рат (Searle 2004). Иако им је пре I светског рата у ширем британском друштву приговорано пре свега што су „насилне“ и „неженствене“ (због разбијања прозора, жардињера и сл.), њихов прелазак на заговарање рата битно је смањио анимозитете према њима, иако је, наравно, у овом случају реч о патриотском заговарању неупоредиво насилнијих метода деловања.

Језгро феминистичког покрета у Великој Британији подржавало је рат, али постојала је група угледних жена унутар феминистичког покрета, које су се противиле рату, као што су биле Хелена Свонвик (Helena Swanwick), Маргарет Ештон (Margaret Ashton), Кетрин Маршал (Catherine Marshall), Мод Ројден (Maude Royden), Кетлин Кортни (Kathleen Courtney), Кристал Мекмилан (Chrystal Macmillan) и Силвија Панкрст (Sylvia Pankhurst) (Wiltsher 1985).

У Хагу је 1915. године успешно одржан Женски мировни конгрес који је окупио око 1100 жена (McCarthy 2015). Иако су те жене, међу којима су претежно биле сифражеткиње, успеле да дођу до сагласности и заједничких препорука како унапредити мировне преговоре у Европи, њихов утицај је реално био потпуно занемарљив, већ самим тим што у то време оне у својим матичним земљама нису ни сматране пуноправним грађанима и нису имале право гласа. Чак ни касније, на Мировном конгресу у Паризу 1919. године ни једна од жена учесница Мировног конгреса у Хагу 1915. није укључена у делегације својих држава (Evans 1987, 66; McCharty 2015).

Када говоримо о пацифизму тог времена, морамо поћи од тога да је он организационо био веома ослабљен, те да се значај пацифизма може сагледати узимајући у обзир и све оне људе пацифистичке оријентације чији глас је било тешко и чути, који нису били чланови организација, али који су својим животима или посебним делима у том тешком времену потврђивали вредности и идеје мира.

Једна од таквих особа била је Клара Имервар, жена која се налазила у епицентру осмишљавања хемијског рата. Представљала је на неки начин „слепо тачку“ великог догађаја, периферију у којој се наизглед ништа битно не дешава. После удаје, она је у свом окружењу била препозната само као маргинална жена, домаћица у сенци супруга генија, особа ван свега битног што се тада на тако грандиозан и катаклизматичан начин дешавало са људском цивилизацијом. Међутим, управо та „слепа тачка“ у коју се урушио њен живот симболизује нехуманост времена у коме је живела. У том времену за њу, као изузетно образовану жену, хемичарку која је науку схватала као хумани корпус знања који не сме да служи уништењу, није било места.

Клара

Клара Имервар, супруга Фрица Хабера, била је изузетна немачка хемичарка јеврејског порекла. Била је прва жена која је стекла докторат из хемије у Немачкој, активиста за права жена и пацифиста. Основно образовање

је стекла у женском колеџу у Бреслау (данас Вроцлав), који је жене припремао за њихове „природне дужности“ домаћица и мајки, а затим и вишу школу за предаваче, али је уз подршку оца, који је и сам био хемичар, све време узимала приватне часове да би касније могла да студира хемију, поставивши тиме себи много више циљеве у односу на огромну већину жена тог времена. Године 1896. положила је пријемни испит на Универзитету у Бреслау, који је затим могла да похађа само као гостујући слушалац, јер жене у Пруској нису могле званично да буду студенти све до 1908. године. Чак и за овакву врсту студирања била јој је потребна посебна подршка професора са факултета на коме је желела да студира и посебна дозвола Министарства, као и сертификат о добром карактеру, узорном понашању итд. (Dick 2009).

Током студирања, била је посебно заинтересована за физичку хемију, а нарочито за електрохемијске реакције материје, што је у оно време била нова област истраживања и представљало је, као и само високо образовање, недоступну област за жене. Њена докторска теза односила се на проблеме односа проводљивости, топлљивости, електрохемијског потенцијала одређених врста металних соли и њиховог електро-афинитета (термин који је тада био у употреби). Објавила је више оригиналних научних радова. Клара Имервар је такође држала јавна предавања о популарној хемији у организацији различитих женских удружења и института. Познато је да су Клара и Фриц Хабер започели везу на годишњој конференцији Немачког електротехничког друштва у Фрајбургу, на којој је Клара била једина жена међу научницима. Иако су се од раније познавали, према неким изворима, Клара није желела да ступи у брак/везу док не буде имала своје сопствене приходе, а улазак у брак са Фрицом Хабером уливао јој је наду да ће моћи да настави да се бави научним радом са човеком који ће разумети њене научне афинитете (Dick 2009).

Међутим, од тога није било ништа. Од момента када се удала, сан о браку два равноправна научника распршио се, као и у случајевима већине научница тог времена – њен живот потпуно се одвијао у сенци успона њеног супруга у сфери приватног живота, и зато није зачуђујуће што постоји веома мало поузданих писаних података и докумената који би указивали на детаље њеног живота. Услед тога постоји и много неслагања у интерпретацијама, нарочито када су у питању њена политичка уверења, брачни сукоб и природа неслагања са Фрицом Хабером, као и узроци њеног самоубиства 1915. године.

Један од ретких писаних докумената је и писмо које је написала пријатељу и ментору, Ричарду Абегу (Richard Abegg), 23. априла 1909. године: „Све оно што је Фриц стекао током последњих осам година, ја сам изгубила, а оно што је остало од мене, испуњава ме најдубљим незадовољством“ (Friedrich & Hoffmann 2014, 1).

Клара се противила раду свог мужа, сматрајући изум хемијског оружја за масовно уништење перверзијом науке. Такво становиште заступа и ауторка најкомплетније написане биографије о Клари Имервар Герит фон Литнер (Leitner 1993), као и историчарка Џилијан Бир (Beer 1996).

Литнер (1993) наводи да се Клара отворено супротстављала раду свог мужа на хемијском наоружању, те да је више пута тражила од њега да престане са том врстом истраживања. Његов љутит одговор састојао се у томе што ју је јавно назвао непријатељем отаџбине. Рођаци Кларе Имервар такође заступају слично становиште. Њен нећак Пол Краса (Paul Krassa) сведочио је да је Клара непосредно пре самоубиства посетила његову жену и том приликом јој се пожалила да је згрожена експериментисањем хемијским отровима (Leitner 1993, 43).

За разлику од ове групе аутора, Фридрих и Хофман сматрају да нема довољно доказа за то и склонији су тези да је Клара извршила самоубиство просто због незадовољства у браку и онемогућености да се бави својом професијом (Friedrich & Hoffmann 2014). Њихов текст, међутим, донекле тенденциозно, а без икаквих доказа претпоставља да су Кларина депресија и незадовољство производ искључиво њене личне дисатисфакције, па чак и женске љубоморе. Они притом занемарују да Клара Имервар објективно није имала друштвени простор у коме би своја становишта могла да искаже пред ширим аудиторijумом, и сасвим занемарују њену изузетност – за стицање таквог образовања које је она имала били су већ, сами по себи, потребни велика решеност и изграђеност друштвеног става о потреби унапређења друштвеног и образовног положаја жена.³ Јута Дик се позива на локалне новине које су пренеле изводе из докторске инаугурације Кларе Имервар, када је рекла „да никада неће ни усмено ни писмено предавати ништа што се противи њеним уверењима, већ ће тежити истини и унапређивати дигнитет науке до висина које она заслужује“ (Dick 2017). Иста ауторка такође наводи да се Клара експлицитно супротстављала раду свог мужа, да је то био један од најважнијих разлога њиховог све већег разилажења (Dick 2017).

Објективно је мало вероватно да је то што је самоубиство извршила свега неколико дана после битке код Ипра, описане на почетку овог текста, потпуно неповезано са њеним одлуком да одузме себи живот, односно, веома је мало вероватно да није размишљала о широј слици – последицама коришћења хемије за циљеве масовног убијања. Свођењем њених животних незадовољстава на интимне „женске“ разлоге (љубомора, депресија...) као узрок самоубиства, дефинитивно се занемарују битни аспекти њеног живота, чак и у тако штурим оквирима који су нам доступни.

Извесно је да је у времену у коме је живела, Клари Имервар, нарочито у позицији у којој се наша с обзиром на положај свог супруга, било готово немогуће да јавно изрази било какво неслагање са његовим радом, те је то

³ Нажалост, документовани подаци о животу Кларе Имервар су толико штури да се веома тешко може пратити њен феминистички активизам. Он се читује пре свега у њеним сопственим животним циљевима – степен образовања, научне радове које је објавила, приватну преписку у којој говори о неправди и неправди у браку и у њеном раду на популаризацији науке међу самим женама, у сарадњи са женским организацијама.

неопходно узети у обзир када се комбинују јавни и приватни извори при склапању комплетне приче о њеном животу.

Након бацања хлорина код Ипра 22. априла 1915. године, Фриц Хабер се тријумфално вратио са ратишта, да би непосредно после тога због својих заслуга био унапређен у чин капетана. Тим поводом, у његову част је 2. маја организована прослава у елегантном предграђу Берлина. Клара Имервар није присуствовала прослави. Узела је Фрицов пиштољ и убила се у врту њихове куће, нанишанивши себи у срце. Умрла је на рукама свог и Фрицовог сина Хермана. Фриц је истог дана ипак отпутовао на Источни фронт, оставивши другима да организују Кларину сахрану. Новине „Grunewald Zeitung“ су њено самоубиство представиле као потез једне „несрећне жене“. Хабер до краја живота није ни једном речју прокоментарисао њену смрт. Године 1918. добио је Нобелову награду за хемију. Истовремено су покренуте иницијативе да се прогласи ратним злочинцем. Па ипак, осуда није дошла са те стране, већ доласком нациста на чело државе 1933. године, када је Хабер постао само „обичан Јеврејин“ међу „супериорним расним Немцима“. Хабер одлази у Енглеску, затим у Италију преко Базела, где умире од срчаног удара. По његовој жељи, сахрањен је поред Кларе Имервар. Њихов син, Херман, извршио је самоубиство крајем II светског рата. Бојним отровима које је изумео Фриц Хабер убијени су током II светског рата милиони Јевреја у гасним коморама (Leitner 1993; Dick 2009; Szöllösi-Janze 2017).

Порука Кларе Имервар

Данас се Клара помиње углавном по свом девојачком презимену – Имервар (у преводу: увек истинита). Године 1991. је Немачки одсек међународних физичара за превенцију нуклеарног рата установио своју најпрестижнију награду, назвавши је по имену Кларе Имервар. Она неће бити запамћена по „великим делима“, као реформиста, истакнута феминсткиња, истакнути пацифиста, али самим својим животом, у његовом најогољенијем виду, она указује на све оне неискоришћене потенцијале људскости на великим историјским странпутицама и представља радикални отпор мрачном времену у коме је живела.

Још од времена Канта и његовог капиталног дела „Вечни мир“ (1995 [1795]), посвећеног идејама праведног рата и пацифизма, па све до данас, пацифизам се још увек третира као идеализам и као нерепална политичка опција, док се енормна издвајања за наоружање, пораст убојитости савременог оружја и загађење које оно изазива још увек третирају као рационални и неопходни начин функционисања глобалне економије и вођења политике у савременом свету, без обзира на то што корист од тога има веома мали број људи, а огромну штету већина, као и сама планета.

Особе попут Кларе Имервар тешко налазе своје место у таквом свету, као и у историји великих победа и пораза. Остају невидљиве, непризнате, недоречене, потцењене, неостварене, немоћне спрам економије, политике,

милитаризма, бешћутности. А ипак на крају светле у општем мраку времена које их је уништило.

Визија такве науке какву је имала Клара Имервар неопходна је у XXI веку. Можемо да наставимо да уништавамо или да покушамо да преокренемо разорне последице до којих је довео развој савременог света. Најчешће се говори о томе да наука има „црну“ и „белу“ страну. То је сасвим погрешно. „Црну“ и „белу“ страну имају само људи и искључиво од њих зависи да ли ће свет у коме живимо бити хуман или не.

Литература

- Beer, Gillian. 1996. *Open Fields: Science in Cultural Encounter*. Oxford: Oxford University Press.
- Dancocks, Daniel G. 1988. *Welcome to Flanders Fields: the First Canadian Battle of the Great War: Ypres, 1915*. Toronto: McClelland & Stewart.
- Dick, Jutta. 2009. “Clara Immerwahr.” *Jewish Women: A Comprehensive Historical Encyclopedia*. Jewish Women's Archive. <https://jwa.org/encyclopedia/article/immerwahr-clara> (pristupljeno 25. januara 2020).
- Eksteins, Modri. 2000. *Rites of Spring: The Great War and the Birth of the Modern Age*. New York: Mariner Books.
- Engels, Fridrih. 1953. *Izabrana vojna dela*. Beograd: Vojna biblioteka.
- Evans, Richard J. 1987. *Comrades and Sisters. Feminism, Socialism and Pacifism in Europe, 1870–1945*. New York: St. Martin's.
- Fara, Patricia. 2018. *A Lab of One's Own: Science and Suffrage in the First World War*. Oxford: Oxford University Press.
- Friedrich, Bretislav & Dieter Hoffmann. 2017. “Clara Haber, nee Immerwahr (1870–1915): Life, Work and Legacy”. In *One Hundred Years of Chemical Warfare: Research, Deployment, Consequences*, eds. Bretislav Friedrich, Dieter Hoffmann, Jürgen Renn, Florian Schmaltz & Martin Wolf, 45–69. Springer International Publishing.
- Friedrich, Bretislav & Jeremiah James. 2017. “From Berlin-Dahlem to the Fronts of World War I: The Role of Fritz Haber and His Kaiser Wilhelm Institute in German Chemical Warfare”. In *One Hundred Years of Chemical Warfare: Research, Deployment, Consequences*, eds. Bretislav Friedrich, Dieter Hoffmann, Jürgen Renn, Florian Schmaltz & Martin Wolf, 25–45. Springer International Publishing.
- Freud, Sigmund. 1918. *Reflections On War And Death*. New York: Moffat, Yard And Company.
- Herrmann, David G. 1997. *The Arming of Europe and the Making of the First World War*. Princeton: Princeton University Press.

- Joll, James. 2007. *The Origins of the First World War*. Pearson Longman.
- Kant, Imanuel. 1995 [1795]. *Večni mir: filozofski nacrt*. Beograd: Gutembergova galaksija.
- Leitner, Gerit von. 1993. *Der Fall Clara Immerwahr, Leben Für eine humane Wissenschaft*. Verlag: Beck.
- McCarthy, Helen. 2015. "Pacifism and Feminism in the Great War". *History Today*. 25 March. <https://www.historytoday.com/pacifism-and-feminism-great-war> (pristupljeno 21. januara 2020).
- Patterson, David. 2014. "Pacifism", *International Encyclopedia of the First World War*. <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/pacifism> (pristupljeno 21. januara 2020).
- Searle, Geoffrey Russell. 2004. *A New England?: Peace and War, 1886–1918*. Oxford – New York: Clarendon Press – Oxford University Press.
- Shand, James. 1975. "Doves Among Eagles: Germain Pacifists and Their Government During First World War". *Journal of Contemporary History* 10 (1): 95–108.
- Stevenson, David. 1996. *Armaments and the Coming of War: Europe, 1904–1914*. Oxford: Oxford University Press.
- Szöllösi-Janze, Margit. 2017. "The Scientist as Expert: Fritz Haber and German Chemical Warfare During the First World War and Beyond". In *One Hundred Years of Chemical Warfare: Research, Deployment, Consequences*, eds. Friedrich Bretislav, Dieter Hoffmann, Jürgen Renn, Florian Schmaltz & Martin Wolf, 11–23. Springer International Publishing.
- Todorov, Cvetan. 1994. *Mi i drugi*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Trudell, Megan. 1997. "Prelude to Revolution: Class Consciousness and the First World War". *International socialism* 76 (2). <http://pubs.socialistreviewindex.org.uk/isj76/trudell.htm> (pristupljeno 21. januara 2020).
- Tuchman Barbara. 2016. *The Zimmermann Telegram: America enters the War, 1917–1918*. Penguin.
- Wiltsher, Anne. 1985. *Most Dangerous Women: Feminist Peace Campaigners of the Great War*. London: Pandora Press.

Примљено / Received: 25. 02. 2020.

Прихваћено / Accepted: 04. 09. 2020.